

TREBALL FI DE MÀSTER

Màster Universitari de Psicopedagogia

Curs acadèmic 2019-2020

Educar sense tabús: didàctica de la mort als centres educatius

Educate without taboos: didactic of death in schools

Realitzat per Laia Soria Artigas

Tutoritzat per Ingrid Sala Bars

20 de maig de 2020

Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport

c. Císter, 34
08022 Barcelona
www.blanquerna.edu

RESUM

En aquest article científic pretenem elaborar una proposta d'intervenció preventiva per als professionals de l'educació on es recullin recursos i materials per educar des de la pedagogia de la mort, identificant els signes d'alerta d'un procés de dol, plantejant orientacions per actuar-hi en conseqüència i analitzant la importància d'emprar aquesta didàctica per aconseguir una comprensió naturalitzada de la finitud. Fent ús d'un mètode qualitatiu, hem obtingut les dades derivades de quatre entrevistes realitzades a diferents expertes que ens han permès desenvolupar el disseny d'unes actuacions que promouen l'acció i innovació. Els resultats mostren el gran tabú que segueix existint a la societat actual envers aquesta realitat, quelcom que traslladem als centres educatius i impedim la transmissió d'una concepció total del que és la vida. Es veu reflectida la manca de continguts curriculars per aprendre a gestionar les emocions que ens comporten les pèrdues i integrar-les com una experiència constructiva. D'aquesta manera, descobrim la rellevància d'una col·laboració entre la família i l'escola, dues institucions que han de mantenir un diàleg fluid basat en les necessitats de l'infant quan pateix l'absència d'un ésser estimat.

Paraules clau: Procés de dol, pedagogia de la mort, recursos didàctics, orientació educativa i acompanyar en el dol.

ABSTRACT

In this scientific article we pretend to develop a preventive proposal for education professionals which includes resources and materials to educate from the pedagogy of death, identifying the warning signs of mourning process, proposing guidelines for acting accordingly and analyzing the importance of using this didactics to naturalize the finitude. Using a qualitative method, we have obtained the data from four interviews to the experts that allowed us to design the actions that promote innovation. The results show the great taboo that continues in today's society towards this reality, something that we transfer to schools and do not allow the transmission of a total conception of what life is. We can see the lack of curricular content to learn how to manage the emotions of losses and integrate them as a constructive experience. In this way, we discover the relevance of a collaboration between the family and the school, two institutions that must maintain a fluid dialogue based on the needs of the child when he suffers the absence of a loved one.

Keywords: Mourning process, pedagogy of death, didactic resources, educational orientation and accompany in mourning.

Introducció

Ens trobem en una societat on la mort és un dels principals tabús i l'amaguem pensant que així evitem el patiment o les dificultats que ens suposa afrontar-la. Tot i així, els infants, des de ben petits, fan preguntes que provoquen incomoditat als adults i en comptes d'entendre-les com una oportunitat d'aprenentatge, contribueixen a una comprensió més distorsionada utilitzant expressions o eufemismes poc realistes. Cantero (2013) reflexiona sobre la por que experimenten les persones adultes en abordar aspectes relacionats amb la mort, traslladant-la als infants i provocant-los una concepció errònia que pot derivar en un dol patològic que requereixi d'una intervenció per part de diferents professionals. Evitar parlar de les pèrdues, només mostra la incapacitat que tenim per proporcionar les eines necessàries als docents perquè els infants puguin construir un coneixement sobre aquest concepte imprescindible per la pròpia vida.

La Unitat de Trauma, Crisis i Conflictes de Barcelona (2019), diferencia dos tipus de mort: la mort anunciada i la mort sobtada. La primera ens garanteix la possibilitat de preparar-nos o acomiadar-nos, en canvi en la mort sobtada això no és possible. Per tant, la tipologia de mort que hagi de fer front l'infant podrà influir en el desenvolupament del procés de dol i el seu pronòstic. Esquerda (2009) afegeix que el procés de dol en infants també depèn del concepte sobre la mort que hagin adquirit fins al moment, la influència de la família i l'entorn més proper en relació amb com ho viuen i l'etapa de desenvolupament en la qual es troba.

La Generalitat de Catalunya (2017) corrobora l'aportació anterior defensant que la família pot dificultar als infants una comprensió de la mort com un esdeveniment natural per les seves pròpies vivències, quelcom que causa la incapacitat d'acompanyar-los des del propi dolor i des de la por que senten en pensar que els seus fills poden patir, és per això, que en qualsevol cas es recomana demanar ajuda a un professional perquè depenent de com els referents adults gestionen i reaccionen al dol, determinarà com els més petits superen les pèrdues.

D'altra banda, el concepte de mortalitat no és quelcom que els infants puguin comprendre fàcilment, sinó que cal anar madurant-lo al llarg dels anys per tal que quan es produeixi la mort d'un ésser estimat siguin capaços d'afrontar-ho arribant a la fase d'integració. El procés de dol sol caracteritzar-se per diferents etapes: l'impacte, on s'experimenta una situació d'incomprensió amb un fort xoc emocional; l'evitació, on intentem defugir del patiment; el dolor, el qual ens permet ser més conscients de la pèrdua

en tots els aspectes i la integració, on es comença a admetre i interioritzar que la persona ha mort (Generalitat de Catalunya, 2017).

En relació a l'etapa evolutiva de l'infant, Santamaría (2010) mostra una comparació sobre quina conceptualització de la mort tenen els discents en l'etapa que compren l'edat de 7 a 12 anys (veure taula 1), quelcom que ens permet observar com en un inici tenen interès per la mortalitat i per participar en els rituals que comporta, aspecte que va madurant amb la capacitat de fer-se preguntes per conèixer que significa la mort però que conclou en escepticisme i en voler amagar els seus pensaments vers aquest tabú.

Taula 1.

Comparació de la comprensió de la mort en l'Educació Primària.

7 anys	8 i 9 anys	
Presenten interès per comprendre la mort.	Volen conèixer que hi ha després de morir.	
Tenen la voluntat d'anar al cementiri i participar dels rituals establerts.		
Comencen a tenir la sospita de què ells poden morir.	Tenen la certesa de què poden morir.	
10 anys	11 anys	12 anys
S'apropen al coneixement del concepte de la mort.	Comprenen la mort i el que comporta morir.	
Es fan preguntes de forma reiterada.	Les seves reflexions són més acurades.	Sorgeixen dubtes a causa de l'escepticisme.
Comencen a reservar-se els seus pensaments sobre la mort.		

Nota: Adaptat de *El duelo y los niños*, per C. Santamaría, 2010, Santander: Sal Terrae.

La investigació realitzada per Bowie (2000), entorn les actituds que presentava l'alumnat d'Educació Primària a Gran Bretanya, va identificar que el 73% dels discents expressava haver pensat en la mort. Cortina, Herrán, i Rodríguez (2015) reafirmen el fet que els infants integren la mort en les activitats de la seva vida quotidiana de forma natural i és per això que cal emprar una metodologia que permeti la introducció d'aquest tema a l'educació actual.

Boccio i Breux (2019) consideren una pedagogia de la mort preventiva per promoure uns coneixements i actituds que no només assegurin un benestar per als infants sinó també per al personal docent. Hem de recordar que al currículum no s'estableix la mort com a tema formatiu, quelcom augmenta la seva invisibilitat i per tant, cal desmitificar la concepció que s'ha anat generant sobre la mortalitat i ampliar perspectives des del sistema educatiu, introduint aquest tòpic en l'àmbit didàctic d'educació infantil, primària i secundària de forma holística.

Com abordar el procés de dol en els centres educatius

Esquerda (2009) defineix el procés de dol com l'adaptació que ha de fer l'individu que pateix una pèrdua. La vulnerabilitat dels infants davant aquesta situació pot manifestar-se de forma freqüent a través de símptomes conductuals, emocionals o en el rendiment acadèmic i cal tenir en consideració que el dol serà més significatiu depenent del vincle que es té amb la persona que ha mort, per tant, és important conèixer si la pèrdua es produeix quan l'infant es troba en edats anteriors a cinc anys o en l'adolescència, si la mort ha sigut inesperada, si hi ha dificultats psicològiques, si hi havia una relació conflictiva amb el difunt o, per conseqüència, amb el progenitor que adquireix la custòdia del menor.

Díaz (2016) determina els diferents aspectes que ha de detectar un educador per reconèixer que un alumne està passant per un procés de dol. Quan es dona la pèrdua d'una persona estimada, el més comú és que l'infant es trobi en un estat d'agressivitat i ràbia com a repercussió dels canvis que desencadena dita defunció. També sol presentar-se l'ansietat com a resposta a la desprotecció que senten en pensar que altres figures de referència també poden morir, juntament amb els plors i la tristesa que són molt habituals durant aquest procés degut als pocs recursos que se li han proporcionat per afrontar la mort.

Malgrat mostrar-nos comprensius, hem d'intentar reconduir la situació perquè l'infant sigui conscient de què hi ha alternatives més idònies per expressar les seves emocions.

L'equip docent ha de garantir l'acompanyament per tranquil·litzar l'alumne i ajudar-lo a gestionar el temor a la soledat, per tant, es recomana als docents que no reaccionin amb expressions o càstigs que puguin agreujar el seu sentiment de tristesa, sinó donar-li un espai on se senti còmode per mostrar els seus sentiments (Díaz, 2016).

A vegades s'afegeixen altres manifestacions a tenir en compte com les somatitzacions, les quals ens indueixen a pensar que l'alumne es troba malament i que estan relacionades amb les molèsties que patia el difunt, l'aïllament del grup, que esdevé de la vulnerabilitat que experimenta l'infant davant aquesta nova situació, i la incomoditat de mantenir converses sobre la mort o canvis en l'atenció i la concentració que disminueixen el rendiment acadèmic. Per tal de prevenir aquestes manifestacions, se li poden proposar tasques de menor complexitat i incrementar el feedback. A més a més, hem de vetllar perquè l'alumne es reincorpori a l'aula tan aviat com es pugui per tal que no evolucioni en una fòbia o frustració escolar, així doncs, l'observació del tutor i dels altres professionals que intervinguin amb l'alumne són indispensables per garantir que no es produeixi un descens en les relacions socials amb els companys i que la simptomatologia no limiti la seva activitat diària (Díaz, 2016). La National Association of School Psychologists (2015) apunta que s'ha d'adoptar una posició comprensiva i tolerant davant les reaccions que presenten els infants, els professionals s'han de mostrar pacients en donar resposta a les necessitats de l'alumnat i no emetre judicis, les pròpies creences o obligar-los a mostrar els seus sentiments enfront les pèrdues.

Lacasta, Sanz, Soler, Yelamos, Quadras, i Gándara (2014) aporten que la presència perllongada de les actituds que s'han comentat en el paràgraf anterior, poden indicar-nos l'aparició d'una depressió. En aquest cas, és primordial demanar l'ajuda d'un psicòleg per facilitar el procés de dol amb una intervenció adequada a les necessitats de la família i l'infant en qüestió. Méndez (2008) afirma que en el cas que el procés de dol no es desenvolupi satisfactòriament, es poden desencadenar conductes perilloses per l'infant com el consum de drogues, el suïcidi o actes vandàlics. Per evitar aquests comportaments, es requereix una intervenció preventiva i de suport per part de les famílies però també dels docents que es troben en constant interacció amb aquests alumnes.

Per minimitzar els possibles efectes negatius, relacionats amb el vandalisme, els estupefaents o la delinqüència, Poch i Herrero (2003) aconsellen informar de la pèrdua a l'infant tenint en compte qui, quan, on, com i què anunciar. La persona que ha de transmetre la notícia ha de ser algú que tingui una vinculació emocional significativa amb l'infant, per

tant, sempre és preferible que sigui el familiar més pròxim. D'altra banda, s'hauria de comunicar el més aviat possible en un espai que transmeti tranquil·litat i seguretat, és per això que s'ha de buscar un lloc que sigui conegut per la persona que pateix la pèrdua. És important evitar metàfores i donar explicacions de forma clara i senzilla, interessant-nos pels sentiments, les emocions i els dubtes que suscita la situació.

Tanmateix, Artaraz, Sierra, González, García, Blanco, i Landa (2017) expressen la necessitat d'acompanyar als infants en l'acceptació de la pèrdua garantint que puguin decidir la seva presència en els funerals i rituals que permeten acomiadar-se del difunt. D'aquesta manera també s'està contribuint al suport emocional, ja que es senten acompanyats i poden expressar el que senten en observar que els adults també ho fan. Des de l'escola cal mostrar sensibilitat cap a les conductes que pot presentar l'alumne i ajudar-lo a identificar els seus sentiments per tal que no derivin en culpabilitat o temor.

Ambdues institucions, família i centre educatiu, han d'intentar mantenir els hàbits i les rutines de l'infant per facilitar el desenvolupament del procés de dol. El joc és una bona eina per recol·locar emocionalment a la persona que ha mort i així construir records positius perquè la pèrdua no sigui tan dolorosa.

Pedagogia de la mort a través de recursos didàctics

La rellevància que comporta incorporar la mort en les programacions educatives dels centres per tal que els infants adquireixin una opinió madura i crítica, no significa que l'alumne no hagi de patir per la pèrdua d'una persona propera però sí que n'estarà més preparat per fer-hi front. Segons Cortina (2018), s'han d'establir cinc àrees per aconseguir una pedagogia de la mort que parteixi d'un enfocament preventiu: la reflexió que permet als alumnes observar la transformació continuada del que els envolta a través de preguntes o hipòtesis pròpies; dotar d'estratègies per superar els obstacles que presenta la vida gràcies a la convivència, l'esforç i la perseverança; l'educació basada en una intel·ligència emocional que ens ajuda a conèixer les limitacions i la capacitat per identificar els nostres sentiments alhora que aprenem a gestionar-los; educar tenint en compte els valors i les actituds que ens aporta la pedagogia de la mort, la qual ens ofereix eines per prevenir que les reaccions que tenen els infants davant una pèrdua siguin menys traumàtiques; i finalment, la transcendència que suposa haver de qüestionar-se qualsevol circumstància per desenvolupar la seva curiositat, no només en aspectes relatius a la vida sinó també a la mort.

Per arribar a establir les cinc àrees preventives per una pedagogia de la mort, esmentades anteriorment, cal una perspectiva globalitzadora i interdisciplinària de les diferents matèries escolars, així com la incorporació d'aquesta pedagogia en el projecte educatiu de centre per garantir la participació de tots els agents educatius des d'una mateixa línia d'actuació. Les propostes didàctiques han d'estar planificades de forma consensuada entre els tutors d'aula i el departament d'orientació, en el cas que sigui factible, per tal que l'acompanyament del procés de dol es dugui a terme de la manera més natural possible (Cortina, 2018).

Cortina i Herrán (2011) exposen que l'actitud del docent en impartir una pedagogia de la mort dependrà del concepte que s'hagi anat formant al llarg de la seva vida i per tant, cal una formació prèvia per tal que sigui conscient de l'impacte que té la seva intervenció amb els infants. Leiva, López, i Torres (2011) sostenen que els professionals vinculats amb l'educació tenen per imperatiu abordar situacions vinculades amb la mort i en conseqüència és necessari incloure aquest contingut en la formació dels futurs professionals educatius per obtenir recursos que podran traslladar als seus alumnes.

Tal com indica López (2017), un dels recursos més emprats pels agents educatius que han d'acompanyar a un alumne en el procés de dol són els contes. Les històries que s'expliquen poden ser adaptades a les diferents situacions que està experimentant el discent, esdevenint un element terapèutic valuós per resoldre problemàtiques a través de la identificació que fa l'infant amb els personatges. Colomo (2016) senyala que els relats que escollim han de ser situacions fictícies que es desenvolupin al voltant de la mort, quelcom que permet que els educadors puguin observar les respostes i reaccions dels infants davant situacions que requereixin un procés de dol. Casas i Rayo (2017) afegeixen que l'acompanyant ha de garantir a l'alumne un ventall literari perquè pugui triar quin conte prefereix i respectar la possibilitat de què es faci seva la història o se l'apropriï. A més a més, recorden que la lectura porta una moralitat intrínseca que el discent haurà de descobrir, per tant no és idoni que es faci una reinterpretació de la narració per part de l'adult.

Rodríguez i Goyarrola (2012) agreguen que mitjançant el joc i l'art, els infants poden representar i comunicar aspectes de la realitat quotidiana, expressar el seu món interior deixant al descobert les seves emocions i pensaments sense necessitat de transmetre-ho de forma verbal. L'actitud del docent en ambdues situacions, haurà de recaure en l'observació receptiva de les actituds que presenti l'alumne i donar una resposta empàtica als sentiments que ens mostra sense avaluar-lo. Les propostes didàctiques s'han d'adaptar al context per tal

d'indagar i investigar sobre nous continguts relacionats amb la mort, aconseguint una normalització gràcies a una pedagogia creativa i significativa per l'alumnat.

Cortina (2010) proposa les pel·lícules com a recurs per tractar la mort. Aquestes desperten emocions als espectadors i plantegen estratègies sobre com afrontar-les. Colomo i Oña (2014) suggereixen les cançons com a recurs pedagògic per induir temàtiques sobre la mort dins l'aula a través de l'anàlisi de les seves lletres. Defensen la capacitat comunicativa que tenen el cinema i la música a l'hora de transmetre missatges i influir en els altres, però apunten que s'han d'emprar com un material complementari per poder reflexionar sobre els sentiments, creences i idees que ens afloren en escoltar-les o visualitzar-les.

El National Center for School Crisis and Bereavement (2017) es mostra contrari a la possibilitat de què les escoles realitzin actes de commemoració permanents a les persones que han mort a causa les preocupacions i angoixes que poden sorgir en els alumnes, tot i que considera la proposta de desenvolupar activitats que preservin el record del difunt a través de situacions rutinàries del centre educatiu, com l'escriptura de cartes o l'elaboració de dibuixos, quelcom que també ajudarà als professionals a detectar els alumnes que presentin pensaments alarmants com el suïcidi.

King-McKenzie (2011) defensa la introducció de propostes com els contes, l'art, els jocs, les cançons i les pel·lícules en el currículum per afavorir a una conversa sobre la mort més natural on se'ls proporciona les habilitats necessàries per abordar les problemàtiques de la vida com la frustració, l'empatia o la tolerància. Angulo, Borja, Campoverde, Goosdenovich, Guerra, i Zeballos (2018) reforcen la importància de generar un clima empàtic gràcies a les programacions d'aula on es realitzin dinàmiques relacionades amb la mort, quelcom que promou debats i reflexions entorn la finitud alhora que els professionals poden fer front a les preguntes dels discents en relació a la idea que tinguin sobre aquest tòpic. Així doncs, es fa evident que els docents han de transmetre les eines als alumnes per afavorir la comprensió de la mort i el sentit que aquesta li dona a la vida a través d'una metodologia vivencial.

Activitats com les que posa de manifest l'autora anterior, proporcionen una nova informació verídica que els prepara per futures situacions on la mort sigui protagonista, és per això que l'objectiu principal d'aquest estudi recau en elaborar una proposta d'intervenció preventiva per als professionals de l'educació on es recullin recursos i materials per educar des de la pedagogia de la mort, quelcom que es desenvoluparà de forma concreta a través dels següents propòsits secundaris: 1) identificar els signes que manifesta un alumne que està

passant per un procés de dol; 2) plantejar orientacions per saber com actuar amb infants davant les pèrdues i 3) conèixer la importància d'educar en la pedagogia de la mort per facilitar la seva comprensió de forma natural.

Així doncs, pretenem elaborar una proposta didàctica on s'abordi la pedagogia de la mort des d'una perspectiva preventiva i educativa, per tal que els docents gaudeixin d'uns recursos orientadors que els proporcionin la possibilitat de garantir una superació positiva del procés de dol quan es produeixi en alumnes del centre escolar.

Mètode

La present investigació es basa en una recerca de camp transversal de metodologia qualitativa, la qual considerem que és la més adequada per donar resposta a les necessitats detectades entorn la pedagogia de la mort en els centres educatius, sobretot centrant-nos en l'alumnat d'Educació Primària. El disseny de l'estudi recau en elaborar una proposta d'acció i innovació per millorar les actuacions dels professionals de l'educació vers la didàctica de la mort a través de recursos, materials i estratègies preventives.

Tójar (2006) afirma que la investigació qualitativa s'interessa per una realitat concreta, la qual comporta unes implicacions emocionals que intervenen en la quotidianitat d'una comunitat determinada. García (2002) complementa l'aportació anterior especificant que els mètodes qualitius ens proporcionen una perspectiva humanista i evolutiva de la societat, ja que aquesta és dinàmica i canviant. Per tant, fent ús d'una metodologia qualitativa donarem importància als significats que extraïem de contextos individuals per tal que posteriorment puguem extrapolar-ho a situacions globals i, d'aquesta manera, contribuïrem a aportar informació sobre un tema d'interès educatiu.

Participants

La mostra està formada per quatre expertes en pedagogia de la mort. Prèviament a realitzar les entrevistes, vàrem indagar quina era la formació, professió, lloc de treball i l'experiència vinculada amb dita temàtica per contrastar-ho amb la recerca fonamentada.

La primera professional que vam entrevistar, E1, és logopeda del Centre de Recursos Psicopedagògics que pertany al Departament d'Ensenyament. Concretament, el seu lloc de treball es troba al Centre de Recursos Educatius per a Deficients Auditius de Barcelona, formant part de l'equip directiu del mateix. La seva formació universitària és la de mestra

d'Educació Infantil i Primària, pedagoga i logopeda, titulacions que li han permès aprofundir en la didàctica de la mort en l'àmbit educatiu, és per això que també fa cursos per a docents que vulguin abordar aquesta realitat en els seus centres educatius i és l'escriptora de llibres on s'aborden propostes per acostar-nos a comprendre l'experiència de la finitud. Va iniciar-se en la pedagogia de la mort a causa de la pèrdua sobtada de la mare d'uns alumnes quan era mestra d'Educació Primària en un centre ordinari. Aquest esdeveniment la va obligar a prendre decisions juntament amb el claustre de professors, quelcom que els va fer constatar la necessitat d'anticipar-se al procés de dol. Posteriorment i fins a l'actualitat, s'ha format de forma continuada i ha gaudit del mestratge de coneixement de l'escriptora Concepció Poch, la qual imparteix cursos i conferències relacionades amb la pedagogia de la mort, ja que des que varen passar aquells fets a l'escola mantenen una relació de proximitat.

La segona entrevistada, E2, és infermera a l'Hospital de Barcelona i el seu lloc de treball es localitza a la Unitat de Cures Intensives, ja que també disposa d'un Postgrau en Cures Intensives. La seva experiència en aquesta pedagogia comença amb el Màster que va realitzar sobre Tanatologia, quelcom que la va portar a indagar com la mort es troba present de forma habitual en les pel·lícules, obres de teatre i llibres. A més, de manera cooperativa amb l'E1, col·labora en el Màster de Psicopedagogia de la Universitat Blanquerna.

La tercera experta, E3, és mestra d'Educació Primària en una escola pública de Castellar del Vallès, lloc on aplica els seus coneixements sobre la pedagogia de la mort dissenyant activitats pels seus alumnes i preparant xerrades de conscienciació per l'Associació de Famílies d'Alumnes. Fa sis anys va decidir vincular-se en l'àmbit de l'acompanyament en situacions de dol, en la prevenció de la conducta suïcida i en processos vinculats amb el final de la vida, formació que li ha permès combinar les seves tasques com a docent amb l'orientació preventiva i educativa a l'Associació per a la Prevenció del Suïcidi i l'Atenció al Supervivent. La seva labor es concentra majoritàriament en l'adolescència i en gestionar casos de mort per suïcidi, experiència que pot aportar en la seva tutoria del curs Acompanyar infants i adolescents en les pèrdues i el dol de Prisma.

La darrera entrevistada, E4, és mestra jubilada d'Educació Infantil i Primària, quelcom que li va permetre esdevenir tutora de pràctiques de la Universitat Autònoma de Barcelona durant molts anys. Actualment es dedica a la coordinació de l'Associació pel Dret a Morir Dignament de la província de Girona, on defensen la llibertat de les persones per decidir quan volen finalitzar la seva vida. Comenta que la seva experiència docent ha estat força lligada

amb vivències de pèrdua, aspecte que va ser decisiu per seguir estudiant en profunditat després de retirar-se del món laboral i endinsar-se en l'associació.

Instruments

L'instrument escollit per recollir les dades de la investigació és l'entrevista qualitativa (veure annex 1). Denzin i Lincoln (2015) exposen que l'entrevista no només és un intercanvi de preguntes i respostes, sinó que és un procés que involucra diverses persones les quals han de fer un esforç cooperatiu per entendre's. McMillan i Schumacher (2005) assenyalen que les entrevistes qualitatives han de ser de resposta oberta per tal de poder obtenir dades sobre com els entrevistats comprenen els esdeveniments pels quals estem preguntant.

Concretament, s'han dut a terme quatre entrevistes, tal com s'ha mencionat a l'apartat anterior. De forma prèvia a realitzar-les, es va proporcionar als participants un consentiment que havien de signar on se'ls informava de la motivació de l'estudi i com s'emprarien les dades aportades. L'instrument consta de tretze preguntes semiestructurades basades en les diferents dimensions d'anàlisi estipulades prèviament; la importància pedagògica de la mortalitat, els materials per educar en la pedagogia de la mort, els signes d'alerta i les estratègies d'actuació.

D'altra banda, per tal de comprovar que les preguntes fossin prou entenedores per a les entrevistades, vam validar l'instrument per concloure si la llargària i el vocabulari eren els adequats gràcies a un pretest.

Procediment

En primer lloc, per tal de dissenyar els instruments que ens permetessin recollir les dades necessàries i aprofundir en la temàtica escollida, vàrem realitzar una recerca exhaustiva per conèixer com abordar la didàctica de la mort en els centres educatius i com donar resposta al procés de dol de l'alumnat. Així doncs, vam redactar les preguntes de l'entrevista tenint en compte el posterior disseny d'un pla d'acció amb activitats que siguin d'utilitat als docents d'Educació Primària.

En segon lloc, per tal de preservar la integritat de les professionals que han col·laborat amb nosaltres, vam demanar permís per enregistrar les entrevistes a través d'un consentiment informat i els vam donar la possibilitat de poder llegir allò que vam transcriure un cop finalitzada la investigació. Les entrevistes es van fer de forma presencial en espais

proposats per les mateixes expertes, exceptuant la darrera que es va realitzar via correu electrònic degut a les dificultats de què ens atenguessin personalment.

Un cop transcrites les entrevistes, vam donar pas a l'anàlisi de les dades qualitatives sobre les respostes obtingudes. A partir dels objectius de l'estudi es va elaborar una matriu amb les dimensions i les cites aportades per les professionals que varen participar en la recerca amb la finalitat d'extreure'n els resultats, la discussió i les activitats proposades.

Finalment, cal remarcar que el pla d'acció desenvolupat ha estat pensat perquè els col·lectius relacionats amb l'àmbit educatiu puguin extrapolar-lo als seus alumnes, és per això que es detallen diverses maneres de donar importància a la pedagogia de la mort, dins i fora les aules. Les activitats han sorgit tant de la fonamentació teòrica com de les aportacions de les participants que ens han transmès la seva opinió i expertesa.

Resultats i discussió

A continuació presentem els resultats obtinguts i la seva discussió en relació als objectius proposats a l'inici de la investigació.

L'objectiu principal està enfocad en ***“elaborar una proposta d'intervenció preventiva per als professionals de l'educació on es recullin recursos i materials per educar en la pedagogia de la mort”***. Les quatre expertes aporten diversos recursos per abordar una didàctica basada en la finitud, tenint en compte els aspectes conceptuals però també els emocionals, quelcom que ajudarà als infants a enfrontar-se a una situació de dol satisfactòriament. Estan d'acord en què hi ha dues vessants prioritàries per emprar aquesta pedagogia; la primera és la naturalitat, és a dir, reflexionar i parlar sobre l'experiència de la mort quan sorgeixi de manera espontània i, l'altra, programar unitats didàctiques que permetin als alumnes acostar-se a les pèrdues des de diferents perspectives.

Angulo, Borja, Campoverde, Goosdenovich, Guerra, i Zeballos (2018) reforcen la idea de plantejar dinàmiques relacionades amb la pedagogia de la mort, generant un clima empàtic on els docents transmetin estratègies als alumnes per afavorir a la comprensió de la finitud a través d'una metodologia vivencial. Les propostes basades en la finitud faciliten l'accés a eines intel·lectuals i afectives per aprendre a conviure amb les pèrdues i afrontar-les amb coherència.

En definitiva, les professionals consensuen que la literatura, sobretot el conte, és la millor eina per a què els infants comprenguin la mort des de la sinceritat i la claredat. Aquest ens ofereix l'ocasió d'eliminar els eufemismes i ens dona l'oportunitat de què els alumnes puguin expressar els seus sentiments, els identifiquin i els comparteixin, alhora que els naturalitzen. Concretament, l'E3, aconsella que cada escola disposi d'una maleta pedagògica on hi hagi diferents llibres que narrin els diferents lligams i vincles que es veuen afectats quan es produeix una pèrdua.

Casas i Rayo (2017), Colomo (2016) i López (2017) corroboren que el conte és el recurs més valuós pels agents educatius en el moment d'acompanyar l'alumne quan es produeix una pèrdua. És un material educatiu que promou la reflexió i la comprensió amb un llenguatge senzill adequat a l'edat dels alumnes. Per tant, hem d'evitar explicacions que estimulin concepcions equivocades perquè hem d'aconseguir la seva participació, per ajudar-los a posar paraules a les seves emocions.

Tot seguit, es suggereixen altres propostes per encetar un diàleg sobre la mort i el dol abans que els infants es trobin davant d'aquesta realitat. L'E1, és l'autora d'un dossier d'activitats per infants i adolescents, el qual recomana durant l'entrevista. En aquest presenta contes, novel·les, poemes, cançons i pel·lícules amb orientacions didàctiques pels docents amb la finalitat de donar resposta a les preguntes que es fan els alumnes al voltant de la mort. Tanmateix, l'E2 i l'E4, afegeixen a les aportacions anteriors, l'art i el teatre com a mitjans que contribueixen a la visibilitat i la reflexió crítica d'aquest fet vital.

Colomo i Oña (2014) i Cortina (2010) confirmen que les pel·lícules i les cançons gaudeixen d'una capacitat comunicativa que permet als infants identificar-se amb els personatges que viuen situacions semblants a les que ells poden experimentar, quelcom que els dona l'oportunitat de resoldre els dubtes i les preocupacions a través dels missatges implícits en les històries. Rodríguez i Goyarrola (2012) agreguen el joc i l'art com a mediadors per construir un aprenentatge significatiu de la mort perquè són els mitjans d'expressió més potents per exterioritzar els sentiments. Propostes com aquestes garanteixen una pedagogia creativa i possibiliten la diversitat de respostes enfront l'abordatge de la finitud.

En consonància, les entrevistades determinen que la millor manera de posar en pràctica els recursos didàctics dependrà del contingut específic a tractar amb els infants, ja que segons la qüestió necessitarem uns espais concrets o més temps per treballar-ho. Així mateix, adverteixen de la importància de saber quins són els coneixements previs de

l'alumnat per tal de formular un plantejament transversal ben lligat dins les matèries curriculars, i no fer-ho a través d'activitats puntuals sense sentit. L'E1 i l'E3, comenten la dificultat per trobar-se amb tot l'equip docent en espais de comunicació on compartir les activitats dissenyades, quelcom que seria transcendent a l'hora d'aconseguir una harmonia quan implementem la pedagogia de la mort. Per tal d'establir una coordinació entre el personal educatiu, l'E3, proposa la confecció d'un monogràfic a l'inici del curs escolar per assentar les bases de l'itinerari sobre la finitud i, posteriorment, preparar un mural del record que estarà present a cada aula tot l'any. L'experta assegura que és l'única activitat que ha de programar perquè els mateixos alumnes són els qui demanen incorporar les seves pròpies pèrdues en altres dinàmiques, permetent-li anar introduint nous aspectes relacionats amb la mort, com el testament vital o els rituals.

Cortina (2018) incideix en la incorporació d'una perspectiva globalitzadora i interdisciplinària de la pedagogia de la mort mitjançant la implicació del personal docent en consens amb els equips psicopedagògics. L'organització de didàctiques formatives personalitzades aporta avantatges que afecten positivament a la sensibilitat i acceptació de la mort, però la manca d'inclusivitat de les pèrdues en el currículum augmenta la seva invisibilitat, provocant que el seu tractament quedi a la voluntat dels agents educatius.

Per part de les professionals es defensa que qui ha de liderar el plantejament de les propostes és l'Equip d'Assessorament Psicopedagògic i el Departament d'Orientació Psicopedagògic, ja que són els qui han rebut una formació específica per poder atendre situacions de pèrdua. L'E2, recalca la importància de la cooperació entre els psicopedagogs i els docents perquè treballar en equip ens proporciona una visió més global dels recursos disponibles. Mentrestant, l'E3 apunta que aquests equips d'orientació han d'abordar els casos de diversos alumnes d'un mateix centre educatiu i que per tant, el més rellevant és mantenir una bona coordinació amb el claustre i elaborar propostes preventives per treballar la finitud.

El segon objectiu es basa en ***"identificar els signes que manifesta un alumne que està passant per un procés de dol"***. Les entrevistades enumeren un seguit d'alertes similars, les quals es poden reconèixer en el caràcter dels infants que pateixen una pèrdua, ja que normalment presenten una actitud diferent de l'habitual. L'E3, afirma que els signes s'agrupen en quatre àmbits; el cognitiu perquè la capacitat de concentració disminueix, el conductual perquè poden mostrar-se apàtics o agressius, l'emocional perquè és possible que estiguin reprimint els seus sentiments o que mostrin un plor descontrolat i, finalment, les somatitzacions que poden abastar des d'un mal de panxa fins al cansament físic. Alhora, l'E2

i l'E4, afegeixen indicadors concrets com l'ansietat per separar-se dels progenitors per por de què morin, la culpabilitat, la sobrecàrrega de responsabilitat, la tristesa, el desajust en els horaris per dormir, la manca de gana i deixar d'interaccionar amb els companys.

Díaz (2016) i Esquerda (2009) coincideixen amb les expertes quan mencionen la vulnerabilitat a la qual estan exposats els infants durant el procés de dol, caracteritzada per comportaments agressius, d'ansietat o tristesa a conseqüència de la manca de recursos per fer front a la mort d'un ésser estimat. Sovint, poden aparèixer altres manifestacions a tenir present com les somatitzacions, l'aïllament del grup i la disminució de l'atenció, provocant un baix rendiment acadèmic. És per això que suggereixen als docents que no reaccionin amb càstigs que puguin empitjorar l'estat d'ànim de l'alumne i que, per tant, cal buscar espais on puguin expressar-se i adquirir estratègies per gestionar les seves emocions.

En qualsevol cas, l'E1, considera que el més important és detectar si l'infant és capaç de manifestar els seus sentiments o, per contra, es passa el dia parlant únicament del difunt. La professional sosté que és més preocupant quan no expressen res perquè significa que no poden elaborar cap emoció vers la situació. Tanmateix, determina que hi ha infants que poden fer regressions, sobretot enuresis nocturnes, quelcom que es pot identificar com un aspecte puntual i natural, sempre que no perduri substancialment en el temps.

La National Association of School Psychologists (2015) indica que és valuós fer un seguiment de l'infant i evitar que la simptomatologia que presenta restringeixi les activitats de la seva rutina quotidiana. El rol que han d'adoptar les persones de l'entorn proper recau en la comprensió per poder mostrar lliurement l'angoixa que senten i comunicar obertament el que pensen de la finitud, l'absència i l'enyorança.

D'altra banda, l'E1 i l'E3, recorden que cal establir una comunicació fluida entre la família i l'escola, especialment la tutora, per fer un seguiment acurat de com observem l'alumne en ambdós ambients. Quan hem contrastat la informació sobre l'estat d'ànim i acadèmic de l'infant, seria important comentar-ho amb l'equip psicopedagògic pertinent. Aquest no resoldrà la problemàtica que pugui presentar l'alumne, però donarà unes pautes orientatives als docents i familiars perquè l'acompanyin en el procés de dol.

A més a més, les quatre expertes destaquen que podem identificar un dol patològic quan qualsevol dels símptomes que han exposat es perllonga massa en el temps i detectem que no hi ha hagut una evolució natural del procés. L'E1, L'E2 i l'E3 comparteixen que malgrat

tinguem formació per ajudar l'infant, hem de saber fins on arriba la nostra feina terapèutica. Per això, cal consultar un professional que ens pugui assessorar amb unes pautes d'actuació personalitzades, tal com aporten Lacasta, Sanz, Soler, Yelamos, Quadras, i Gándara (2014).

Méndez (2008) adverteix que una intervenció adequada és primordial per prevenir el desencadenament de conductes perilloses que poden estar relacionades amb la violència, el consum de drogues i el suïcidi. L'E1 i l'E3, recomanen que les persones properes a l'infant no tinguin uns comportaments rígids, però que mantinguin les rutines el màxim possible per transmetre-li seguretat. Les pèrdues afecten emocionalment a les persones, per tant, hem de tenir en compte que l'estabilitat de l'entorn és necessària per naturalitzar-les.

Pel que fa a l'assistència dels infants en els funerals i rituals per acomiadar-se dels seus difunts, les entrevistes corroboren que és beneficiós per alleugerir el sentiment de pèrdua. Exposen que el més saludable és anticipar-los com són els funerals, resoldre els seus dubtes i que puguin escollir si volen estar presents, sempre que disposin d'un referent que els acompanyi i que els permeti desfer l'opció triada. L'E3, apunta que els infants no quedaran traumatitzats per anar a un funeral perquè els donarà l'oportunitat de naturalitzar la mort, en canvi, quan es rebutja la seva implicació pot derivar en una experiència negativa.

Artaraz, Sierra, González, García, Blanco, i Landa (2017) incideixen en la necessitat de què siguin els propis infants qui decideixin sobre la seva implicació per tal de garantir que puguin sentir-se a prop de la persona que ha mort, compartir records amb els familiars i rebre el seu suport. Així doncs, no vol dir que l'infant estigui obligat a participar-hi activament perquè hi ha altres actuacions que podem fer amb les persones més íntimes. L'E1 aconsella recordar el difunt mitjançant les fotografies, l'E2 commemorar la memòria de la persona que ha mort fent un dibuix o un escrit pel seu aniversari o altres dates amb un significat important i, l'E3 recomana tornar als llocs on van passar moments junts per plantar una flor.

Les quatre professionals defineixen la família com el nucli afectiu principal per l'infant i, per tant, és qui juga el paper més rellevant davant el procés de dol. Tenen la responsabilitat d'acompanyar els fills, sabent que si no tenen estratègies per fer-ho, l'escola pot donar-los les eines que els manquen. L'E2 i l'E4, reivindiquen el dret dels infants per conèixer els esdeveniments sense eufemismes que els puguin confondre, ja que si els enganyen els costarà més superar la pèrdua i poden arribar a culpabilitzar-se. Aquesta situació sol provocar que els adults desplacin als infants, fent que es quedin retrets i no puguin expressar els seus sentiments.

La Generalitat de Catalunya (2017) i Esquerda (2009) assenyalen la influència de la família com el pilar fonamental per comprendre la mort com un esdeveniment natural, no obstant, qüestionen la seva capacitat per acompanyar adequadament els infants perquè es troben en un moment de dolor i desolació. El centre educatiu els ha de proporcionar una orientació que faciliti la comunicació, el suport i l'ajuda perquè puguin avançar en el procés de dol satisfactòriament.

L'E3, defensa que no només hem de tenir presents les pèrdues perquè després també ens haurem d'enfrontar a l'absència, és a dir, al que els infants feien amb el difunt i que ara ja no poden. Així mateix, recalca que la família ha de ser capaç de ressituar-se perquè l'infant se senti acompanyat i pugui seguir amb la seva rutina.

El tercer objectiu se centra en ***“plantejar orientacions per saber com actuar amb infants davant les pèrdues”***. En les quatre entrevistes hem pogut observar una resposta positiva pel que fa a la rellevància de la implicació de la comunitat educativa quan es produeix la mort d'una persona que té un vincle afectiu amb un alumne.

Segons l'E1, quan l'escola se n'assabenta de la mort d'una persona implicada amb el centre, és primordial donar una resposta ràpida, enviant un missatge per fer-se present a tota la comunitat educativa, sempre respectant la intimitat de la família. Han de transmetre'ls la seva disponibilitat vers qualsevol necessitat, sobretot si és un membre directe del col·legi. En aquest cas, a més a més del comiat que pugui celebrar la família, proposa des d'una enlairada de globus fins a la redacció de cartes per part de l'alumnat. L'E2 complementa l'anterior experta aportant que, depenent de com sigui la pèrdua i com afecti als infants, es requerirà un temps determinat per expressar el que cadascú sent, ja que els infants maduren i evolucionen a ritmes diferents.

L'E3, confirma que és indispensable que el professorat conegui la situació per definir quina informació poden transmetre als alumnes i adequar espais, dins el centre educatiu, on poder fer comiats. L'E4, incideix en establir uns criteris comuns segons l'edat dels infants i determinar unes pautes d'observació pels que detectin que estan més afectats. Per tant, és positiu que els alumnes facin propostes entorn els comiats que es poden fer al centre o com fan a Holanda, es poden penjar fotografies en una zona dedicada als alumnes i docents que han mort, tal com menciona l'E2. Per contra, el National Center for School Crisis and Bereavement (2017) adverteix que els actes de commemoració que organitza l'escola no han

de ser permanents perquè poden causar efectes negatius en l'alumnat. De totes maneres, és evident que el col·legi és un dels llocs principals on els infants manifesten el dol i caldrà realitzar activitats quotidianes a l'aula que serveixin d'homenatge pel difunt, quelcom que ens permetrà fer un seguiment de la seva evolució i prevenir l'aparició de signes d'alerta preocupants com els pensaments suïcides.

Altra vegada, les professionals mostren unanimitat en les seves respostes a l'hora de decidir quina és la persona més indicada per comunicar la notícia de la mort d'un ésser estimat per un alumne, quan la família no es troba en condicions de fer-ho. L'elecció recau en el tutor o personal docent que tingui un vincle efectiu i de confiança amb l'infant. L'E1, expressa la transcendència de trobar un espai tranquil, proper i conegut per donar la notícia a l'infant afectat. Poch i Herrero (2003) estan d'acord en la necessitat d'escollir una persona amb un lligam significatiu per informar de la pèrdua. Durant el comunicat és important estar atents a l'estat emocional, l'assimilació i les preocupacions que presenti l'infant, per tant, s'ha de dur a terme dins d'un ambient conegut per qui pateix el dol. A més, hem d'evitar els eufemismes i respondre amb sinceritat a les preguntes perquè pugui transmetre els seus sentiments.

Convé destacar l'experiència personal de l'E3, la qual relata com gestiona les pèrdues dels alumnes de la seva aula. Concretament, convida als infants a compartir el seu dolor amb els companys i respecta la seva decisió d'exposar la circumstància en la qual es troba. En el cas que decideixin explicar-ho, ella anticipa la notícia i deixa que continuï l'infant afectat. Comenta un cas específic on va poder descobrir la importància de fer un comiat en vida i de què els infants puguin entendre els hospitals com una oportunitat per passar més temps amb les persones malaltes, i no com un lloc traumatitzant. També adverteix de la possibilitat de què els alumnes es contagiïn la tristesa en parlar de les pèrdues, quelcom que resol sortint al pati per fer-se una abraçada conjunta i, així, començar millor la rutina escolar.

D'acord amb el darrer objectiu, ***“conèixer la importància d'educar en la pedagogia de la mort per facilitar la seva comprensió de forma natural”***, les quatre entrevistades afirmen que és fonamental disposar d'una pedagogia preventiva per abordar la finitud en els centres educatius. Exposen la necessitat d'aproximar-nos a aquesta realitat des d'una vessant natural perquè la mort forma part de la vida, per tant, les pèrdues han de ser presents en la quotidianitat dels aprenentatges que es duen a terme a les escoles. Cortina, Herrán, i Rodríguez (2015) reivindiquen la rellevància d'emprar la pedagogia de la mort per poder

expressar el que els infants senten i experimenten, afavorint a l'acompanyament del procés de dol a través d'una metodologia que transmeti el veritable significat de la finitud.

Tanmateix, coincideixen en què no hem d'intentar amagar el dolor que pot produir una pèrdua. L'E2, recalca que totes les persones patim pèrdues al llarg de la nostra trajectòria vital i que donar estratègies als infants des que són petits, els servirà per gestionar-les adequadament. Per tal que aquest plantejament sigui viable, no només hem d'elaborar didàctiques formals on determinem quins aspectes cal treballar, ja que les temàtiques entorn la finitud que sorgeixen esporàdicament també les hem d'acollir, tal com afegeix l'E1.

Així mateix, cap de les professionals considera que s'estigui implementant la pedagogia de la mort a les escoles perquè la finitud segueix sent un tabú a la nostra societat. Aquesta premia la vida i la felicitat, obviant que la mortalitat forma part de la nostra existència. L'E1 i l'E3, indiquen que la sensibilitat i la conscienciació dels equips docents ha incrementat, però la resposta que donen segueix sent insuficient a causa de la por a la pèrdua i per la manca de formació obligatòria respecte d'aquesta didàctica. En canvi, l'E2 i l'E4, manifesten que només són capaços d'implicar-se els professors que tenen unes idees preconcebudes de la mort basades en la racionalitat i la serenitat.

Cantero (2013) també reflexiona sobre el tabú que representa la mort actualment. Quan els infants volen resoldre els seus interrogants respecte a les pèrdues, els adults ho afronten amb misteri i incomoditat. Aquesta resposta evidencia la incapacitat per oferir una comprensió realista de la mort i evitem parlar-ne pensant que si ho fem, provocarà efectes negatius en els petits. En aquesta línia, l'E1 i l'E2, comparen el fet de poder parlar de la mort als centres educatius amb el sexe. Actualment, estem sobreexposats a la sexualitat i al que comporta; però la mort, la vellesa o la malaltia es segueixen entenent com un problema social, quelcom que hem de rebutjar perquè no hem estat educats per afrontar-ho. Ambdues entrevistades apunten que la solució recau en què l'escola estableixi un itinerari pedagògic de la finitud a inici de curs, el qual s'haurà de compartir amb les famílies perquè puguin resoldre els seus dubtes i arribar a un consens.

En relació al currículum, les professionals assenyalen que la didàctica de la mort s'hauria d'establir com un aspecte fonamental d'aquest però que, ara com ara, és gairebé inexistent. Comparteixen que hauria de ser un eix transversal perquè es pugui treballar des de les diferents àrees i abastar tot el ventall educatiu, sobretot durant l'educació obligatòria de forma gradual i respectant els ritmes individuals de cada alumne segons l'edat.

Boccio i Breux (2019) asseguren la invisibilitat de continguts explícitament relacionats amb la mort dins el currículum de qualsevol etapa educativa. No obstant això, destaquen una pedagogia de la mort preventiva perquè quan els infants hagin d'enfrontar-se a les pèrdues que puguin partir al llarg de la seva vida, ho facin de forma saludable. La transmissió de les habilitats, els recursos i els coneixements que contempla aquesta metodologia és imprescindible per garantir la formació integral de tot l'alumnat.

Finalment, l'E3, expressa la possibilitat de què aquesta mancança d'aportacions sobre la finitud al currículum, sigui una conseqüència de l'absència d'aquesta mateixa formació durant l'etapa universitària als graus vinculats amb l'educació. Leiva, López, i Torres (2011) sostenen la mateixa idea. El personal educatiu, al llarg de la seva trajectòria professional i personal, haurà de fer front a diferents situacions vinculades amb les pèrdues. Per fer-ho adequadament, es fa necessari el plantejament d'espais de formació docent per apropar-nos, de forma natural i amb sensibilitat, a les inquietuds dels alumnes sobre la finitud.

Presentació de les activitats

La proposta d'activitats pretén capacitar els docents d'Educació Primària per a què puguin orientar l'alumnat en el coneixement de la mort des d'una perspectiva preventiva i els acompanyin satisfactòriament quan es doni la pèrdua d'un ésser estimat. Ramos (2018) recorda que a través d'una pedagogia preventiva de la mort afavorirem a que es parli d'aquesta amb naturalitat i ens ajuda a anticipar-nos a la seva arribada. D'aquesta manera, prendre consciència de la mort ens possibilita elaborar un dol més positiu i patir-lo de forma menys traumàtica.

La finalitat principal és la d'aportar els recursos didàctics i les estratègies necessàries als mestres perquè puguin considerar la mort com una font d'aprenentatge i no com a quelcom negatiu a eliminar dels centres educatius. Les diverses accions es poden dur a terme de forma trimestral al llarg d'un curs escolar amb l'objectiu de preparar els alumnes per afrontar les pèrdues i propiciar l'expressió d'emocions entorn les mateixes.

Per tal de dur aquesta pedagogia a les aules és imprescindible tenir en compte la transversalitat de la temàtica, quelcom que requereix que formi part del Projecte Educatiu de Centre i que s'informi a les famílies per tal que col·laborin en l'abordatge pedagògic de la finitud humana. L'ideal és l'elaboració d'un projecte continu i no una unitat didàctica, atès

que podríem abastar tots els àmbits de coneixement on hi té cabuda la mort, a través de la quotidianitat i les assignatures.

Un dels escenaris possibles on abordar una pedagogia de la mort poden ser les escoles amb titularitat pública, concertada o privada que siguin laiques, ja que el programa implica conèixer diferents cultures religioses però no s'identifica cap com a més vàlida que d'altres. Tanmateix, es podria adaptar l'àmbit religiós a les necessitats de cada centre i alumnat.

Així doncs, es presenten cinc activitats didàctiques per a cada cicle educatiu de primària, quinze en el total de la proposta, on s'intenta mantenir la mateixa estructura però s'exposen unes estratègies pedagògiques que s'adapten a l'estadi evolutiu dels infants (veure annex 2). Els recursos emprats per iniciar cada dinàmica són contes, poemes, pel·lícules, cançons, obres d'art i sortides per conèixer espais vinculats amb la finitud. Fent una lectura de les descripcions de cadascuna, es pot observar com es van deslligant altres eines per seguir abordant la temàtica amb la narració pròpia de nous contes, poemes, endevinalles o epitafis; l'expressió plàstica i l'ús d'eines tecnològiques amb el propòsit de què els alumnes expressin les seves emocions, sentiments, dubtes, pors i pèrdues.

La durada de les sessions varia segons el temps que requereixi el desenvolupament de l'activitat, pot ser que només en calgui una o que s'allargui un trimestre, quelcom que es concreta a l'explicació de cadascuna. Així mateix, es plantegen un seguit d'objectius orientatius en relació amb l'aprenentatge i la convivència amb la mort.

Per últim, l'avaluació ha de ser flexible, atès que la proposta es basa en la reflexió de la finitud i el que comporta. A més, és difícil comprovar si els alumnes han assolit l'objectiu primordial, centrat en aplicar les estratègies adquirides en futurs processos de dol. Tot i això, valorarem la participació, l'actitud i la capacitat per expressar els propis sentiments, així com l'extrapolació a experiències personals. Per aquest motiu, elaborem una rúbrica que requerirà l'observació directa de l'adult de referència (veure taula 2):

Taula 2.

Instrument d'avaluació de didàctiques per abordar la pedagogia del dol.

Indicadors	Sempre	A vegades	Mai
Mostra interès per dialogar sobre la finitud			

Identifica la mort com una funció vital dels éssers vius			
Coneix diferents tradicions entorn la mort			
Coneix esdeveniments històrics vinculats amb la mort			
Identifica símbols relacionats amb la mort segons la cultura			
Reconeix espais vinculats amb la mort			
Compren les moralines que impliquen una pèrdua			
Elabora narracions amb elements característics de la mort			
Expressa les seves emocions vers la mort			
Comparteix els seus sentiments amb els companys			
Mostra empatia vers les pèrdues dels companys			
Expressa experiències personals			
Reconeix les pròpies pèrdues			
Emptra un vocabulari concret per parlar de la mort			

Nota: Creació pròpia.

Conclusions

Podem concloure el present article afirmant que hem aconseguit plantejar una proposta d'activitats preventiva basada en la pedagogia de la mort. Aquesta es dirigeix als professionals de l'educació, concretament als docents d'Educació Primària, on s'exposen un conjunt de recursos i materials per abordar la finitud amb l'objectiu de què els infants l'entenguin com una fase que forma part de la pròpia vida. D'aquesta manera, els ajudarem a comprendre la mort des de la naturalitat i la quotidianitat mentre aprenen a expressar i gestionar les emocions que els evoquen les pèrdues.

Un cop analitzades les diferents opinions de les professionals entrevistades, podem afirmar que la literatura és l'estratègia més valuosa per apropar als alumnes cap al coneixement de la mortalitat de forma clara i accessible. És un recurs que promou la participació dels infants a través de la reflexió i els dóna l'oportunitat de posar veu als seus sentiments. Tanmateix, suggereixen altres propostes per extreure un aprenentatge significatiu de les pèrdues i donar resposta a les qüestions formulades pels infants entorn la

mort. L'art, el teatre i el joc permeten abordar la finitud abans que es produeixi de forma propera i afavoreixen la convivència amb les pèrdues, quelcom que facilitarà afrontar-les en un futur satisfactòriament. Les cançons i les pel·lícules són una font de diàleg i comunicació que transmeten una coherència sensible del que significa la mort. Podem emprar-les en qualsevol moment de la vida escolar per integrar coneixements nous a través l'extrapolació de les seves vivències, les quals relacionen amb facilitat amb les històries que representen els protagonistes d'aquestes.

Introduir la pedagogia de la mort a les aules, garanteix comprendre el valor que té la vida i la necessitat de l'existència d'un final en aquesta. Parlar sobre la finitud és un camí per eliminar la por i l'angoixa que ens produeix la seva desconexença, per tant, si donem eines que els preparin per desenvolupar un procés de dol idoni, podrem abastar l'educació emocional i aconseguirem acompanyar-los saludablement quan es produeixi una pèrdua afectiva. Ara bé, hem de ser conscients de què és tan imprescindible programar unitats didàctiques que incloguin activitats que promoguin l'adquisició d'habilitats per fer front a diferents situacions, posant èmfasi a les que estiguin estretament vinculades a les pèrdues, com acostar-nos a l'experiència de la mort quan sorgeixi de forma espontània. No obstant, saber quins són els coneixements previs de l'alumnat ens capacitarà per determinar una aplicació transversal i interactiva de la intervenció que vulguem desenvolupar d'acord amb les matèries curriculars de cada etapa.

En consonància, es destaca la transcendència de la cooperació i implicació del personal docent amb els equips psicopedagògics pertinents a cada centre educatiu. Es pretén aconseguir una implementació dels recursos didàctics des d'una perspectiva global i harmònica que faciliti establir uns criteris que s'adeqüin a la diversitat d'alumnes, la inclusió de les activitats en les programacions habituals de l'aula i un seguiment individualitzat.

Convé ressaltar, en aquest moment de l'article, la definició del dol com un procés íntim, normal i dinàmic que afecta a la persona en la seva totalitat. Les reaccions davant les pèrdues poden aparèixer en l'àmbit emocional, quelcom que ja hem reconegut anteriorment, però també podem manifestar-les a través de la conducta, el físic i la socialització. Sovint, associem la tristesa com el principal indicador que ens alerta en els processos de dol, però darrere d'aquesta s'amaga una oscil·lació entre el dolor i el consol que ens produeix recordar els moments que vam passar amb el difunt. En aquesta línia, la gestió dels sentiments que els infants experimenten pot abastar des de la repressió, la confusió o la culpabilitat, fins a la capacitat d'afrontar-los positivament. El més recomanable és ajudar-los a posar nom i

compartir les seves emocions, davant qualsevol situació que comporti un canvi substancial en el seu dia a dia.

L'entorn familiar i els suports que puguin oferir a l'infant, seran essencials perquè pugui reconstruir i superar el procés de dol. Els nens i les nenes necessiten sentir-se protegits i escoltats, i els adults els hem de fer entendre que la seva experiència de dol té un impacte i que tenen permís per expressar-se obertament. Les pràctiques principals que hem d'eliminar són les mentides i els eufemismes per intentar evitar el dolor de les pèrdues perquè dificultem l'acceptació de l'absència. Quan el nucli familiar no troba les eines per plantejar una comunicació positiva en moments de dol, quelcom que implica un diàleg respectuós i proper, pot recórrer a la col·laboració de l'escola. La responsabilitat d'acompanyar als infants i joves també és dels centres educatius, els quals han de promoure un retorn a la rutina per asserenar-se i avançar cap al futur, incorporant les pèrdues com una vivència constructiva i evitant caure en un dol patològic.

Un altre aspecte a comentar amb les famílies és la participació dels infants en els rituals de comiat, si ho desitgen, ja que reforçarà el sentiment de pertinença i afavorirà a la canalització del seu dolor. És una bona oportunitat perquè entenguin que el procés pel qual estan passant és comú per a totes les persones presents a l'acte, ja que podran observar les múltiples respostes emocionals durant aquest. Amb la finalitat de què puguin decidir la seva implicació en els funerals, és important anticipar-los les seves característiques i resoldre els seus dubtes. Cal reforçar que, tot i que és saludable la seva assistència, no és obligatòria perquè hi ha alternatives per commemorar la memòria del difunt amb actuacions íntimes que pot decidir el propi infant.

Des dels centres educatius, ens hem de fer presents per transmetre la disponibilitat de tota la comunitat educativa a les necessitats dels qui han patit la pèrdua. Tal com confirmen les expertes, quan comuniquem la notícia als infants haurem de tenir en compte espais perquè puguin preguntar tot allò que se'ls acudeixi i proporcionar suports que creïn un context de tranquil·litat. Com a professionals, caldrà donar una atenció especial als alumnes més afectats a través de l'observació continuada i proposar l'elaboració d'un comiat col·lectiu perquè tothom pugui expressar el seu dolor. Aquest acompanyament comença en el moment en què decidim quina és la persona més adequada per comunicar la notícia de la mort d'un ésser estimat. Normalment, l'elecció es basa en el professor que tingui un lligam especial amb l'infant, quelcom que sol recaure en el tutor de l'aula, amb el qual haurà de mantenir una relació fluida per donar-li estratègies per manifestar el que sent.

Amb l'estudi també preteníem recalcar la importància de la pedagogia de la finitud per facilitar la seva comprensió des que som petits, però aquest segueix sent un dels grans tabús a la nostra societat actual i, com a conseqüència, també ho és a les escoles, impedit construir una concepció total de la vida perquè exclouem la mortalitat. Per tant, es deixa palesa de la manca de continguts vinculats amb les pèrdues en els currículums de qualsevol cicle educatiu i la falta de formació dels professionals de l'educació. En aquest sentit, la coherència esdevé en el moment en què els docents siguin capaços de reflexionar sobre la mort i el que comporta per, després, poder orientar correctament les pèrdues dels seus alumnes.

D'altra banda, durant l'estudi, ens hem trobat amb diverses limitacions que han dificultat el desenvolupament de la investigació. La manca d'informació i experts que publiquen les seves recerques és molt reduït, complicant el descobriment d'aquesta realitat de forma actual i els avenços aconseguits. Tampoc hem pogut dur a terme les propostes d'activitats a cap centre educatiu i, d'aquesta manera, no podem assegurar la seva eficàcia o quins obstacles sorgirien a l'aula, ja que s'han tingut en compte uns continguts generalitzats segons l'edat dels infants, però hauríem de conèixer les necessitats concretes de cada grup.

En un futur, es podria considerar una mostra més ampla per obtenir uns resultats més representatius, ja que sense extrapolar la proposta i amb les presents entrevistes no podem generalitzar sobre la temàtica escollida, però si conèixer casos específics. Per tant, obrim les portes a noves recerques i apel·lem a la responsabilitat que tenen els centres educatius a l'hora d'implementar la pedagogia de la finitud des d'edats primerenques, sobretot amb les recents circumstàncies que ens ha portat la COVID-19, que ens obliga a afrontar la mort i la malaltia de forma tan propera.

Així doncs, per finalitzar, recordem que una formació integral ha d'incloure la mort, l'absència i les pèrdues perquè d'aquestes sorgeixen qüestions vitals que tenen dret a obtenir resposta i ser acollides, en comptes de quedar en el desconeixement que generarà por i inseguretat als nostres alumnes.

Referències bibliogràfiques

- Angulo, C.H., Borja, M.A., Campoverde, P.R., Goosdenovich, D.A., Guerra, J.R., & Zeballos, J. (2018). Educación emocional. Abordaje del proceso de la muerte en la escuela. *Revista Cubana de Investigaciones Biomédicas*, 37(2), 1-9.
- Artraz, B., Blanco, V., García, J. A., González, F., Landa, V., & Sierra, E. (2017). *Guía sobre el duelo en la infancia y la adolescencia: Formación para madres, padres y profesorado*. Bizkaia: Colegio de Médicos de Bizkaia.
- Boccio, D.E., & Breux, P. (2019). Improving schools' readiness for involvement in suicide prevention: An evaluation of the creating suicide safety in schools (CSSS) workshop. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(12). doi: 10.3390/ijerph16122165
- Bowie, L. (2000). Is there a place for death education in the primary curriculum?. *Pastoral Care in Education*, 18(1), 22-26. doi:10.1111/1468-0122.00150
- Cantero, M.F. (2013). La educación para la muerte. Un reto formativo para la sociedad actual. *Psicogente*, 16(30), 424-438.
- Casas, D., & Rayo, C. (2017). Perspectivas literarias en la cuentística para niños de Carballido, Hinojosa y Molina. *Infancias Imágenes*, 16(1), 104-117. doi: 10.14483/16579089.10463
- Colomo, E. (2016). Pedagogía de la muerte y proceso de duelo. Cuentos como recurso didáctico. *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 14(2), 63-77.
- Colomo, E., & Oña, J.M. (2014). Pedagogía de la muerte. Las canciones como recurso didáctico. *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 12(3), 109-121.
- Cortina, M. (2010). *El cine como recurso didáctico de educación para la muerte: implicaciones formativas para el profesorado* (Tesis doctoral Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, España). Recuperada en: <https://repositorio.uam.es/handle/10486/4487>
- Cortina, M. (2018). *Guia i orientacions per l'atenció al dol des dels centres educatius*. València: REICO.
- Cortina, M., & Herrán, A. (2011). *Pedagogía de la muerte a través del cine*. Madrid: Universitas.
- Cortina, M., Herrán, A., & Rodríguez, P. (2015). Pedagogía de la muerte mediante aprendizaje servicio. *Educación XX1*, 18(1), 189-212. doi: 10.5944/educXX1.18.1.12317
- Denzin, N., & Lincoln, Y. (2015). *Manual de investigación cualitativa: métodos de recolección y análisis de datos* (1a ed). Barcelona: Gedisa.

- Díaz, P. (2016). *Hablemos del duelo. Manual práctico para abordar la muerte con niños y adolescentes*. Madrid: Fundación Mario Losantos del Campo.
- Esquerda, M. (2009). *El dol i els nens*. Recuperat a: http://scpediatria.cat/docs/ciap/2009/pdf/MEsquerda_ciap2009.pdf
- Gándara, A., Lacasta, M. A., Quadras, S., Sanz, B., Soler, C., & Yelamos, C. (2014). *Atención al duelo en ciudadanos paliativos: Guía clínica y protocolo de actuación*. Madrid: Sociedad Española de Cuidados Paliativos.
- García, M. (2002). *Métodos y diseños de investigación científica: ciencias humanas, sociales y de la salud* (1a ed). Barcelona: EUB.
- Generalitat de Catalunya. (2017). *El dol*. Recuperat a: <http://familiaiescola.gencat.cat/ca/educar-creixer-en-familia/com-ajudar-fill/el-dol/>
- Goyarrola, F., & Rodríguez, P. (2012). Propuestas didácticas para una pedagogía de la muerte desde la creatividad artística. *Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 10(2), 86-96.
- Herrero, O., & Poch, C. (2003). *La muerte y el duelo en el contexto educativo: Reflexiones, testimonios y actividades*. Barcelona: Paidós.
- King-Mckenzie, E. (2011). Death and dying in the curriculum of public schools: Is there a place?. *Journal of Emerging Knowledge on Emerging Markets*, 3, 1-11.
- Leiva, V., López, M. E., & Torres, A. (2011). Conocimiento y prácticas del personal docente con relación al abordaje del proceso de duelo en adolescentes. *Enfermería Actual en Costa Rica*, 21, 1-9.
- López, A.D. (2017). *La práctica de la pedagogía de la muerte mediante acompañamiento educativo, desde el cuento infantil, el juego y el arte como recursos didácticos* (Tesis doctoral Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, España). Recuperada en: <https://repositorio.uam.es/handle/10486/678371>
- McMillan, J., & Schumacher, S. (2005). *Investigación educativa: una introducción conceptual* (5a ed). Madrid: Pearson.
- Méndez, S. (2008). El ratoncito que murió ahogado y las pérdidas en la adolescencia. *Revista Electrónica Actualidades Investigativas en Educación*, 8(1), 1-26.
- National Association of School Psychologists. (2015). *Addressing grief: Tips for teachers and administrators*. Recuperat a: <https://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources-and-podcasts/school-climate-safety-and-crisis/mental-health-resources/addressing-grief/addressing-grief-tips-for-teachers-and-administrators>
- National Center for School Crisis and Bereavement. (2017). *Guidelines for responding to the death of a student or school Staff*. California: USC Suzanne Dworak-Peck.

Ramos, A. (2018). *Pedagogia de la mort: Percepcions i necessitats formatives que té el professorat d'escoles i els aprenents de mestre pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort* (Tesis Doctoral Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, Espanya). Recuperada a: https://ddd.uab.cat/pub/tesis/2018/hdl_10803_665724/arp1de1.pdf

Santamaría, C. (2010). *El duelo y los niños*. Santander: Sal Terrae.

Tójar, J. (2006). *La investigación cualitativa: comprender y actuar* (1a ed). Madrid: La Muralla.

Unitat de Trauma, Crisis i Conflictes de Barcelona. (28 d'octubre de 2019). Com explicar la mort als nens. *Faros: Hospital Sant Joan de Déu*. Recuperat a: <https://faros.hsjdbcn.org/ca/articulo/com-explicar-mort-als-nens>

Annexos

Annex 1: Entrevista qualitativa realitzada a les expertes en pedagogia de la mort

Dades sociodemogràfiques dels experts

- Gènere:
- Professió:
- Lloc de treball:
- Experiència en pedagogia de la mort:

Entrevista

1. Per què és important introduir la pedagogia de la mort a les aules abans que l'alumnat pateixi la mort d'un ésser estimat?
2. Creus que s'està implementant aquesta pedagogia de forma preventiva als centres educatius o segueix sent un tema tabú actualment? Si la resposta anterior és negativa, quins poden ser els motius per no treballar aquesta temàtica a l'aula?
3. Consideres que s'hauria d'establir la pedagogia de la mort com a un aspecte fonamental del currículum? Si és així, a quina edat es començaria a abordar?
4. Quins materials o recursos didàctics recomanes emprar per introduir la pedagogia de la mort a l'aula per tal de treballar-la des de la prevenció?
5. Consideres important compartir el plantejament d'aquestes activitats amb el Departament d'Orientació Psicopedagògica, en el cas que el centre en disposi, o amb els Equips d'Assessorament Psicopedagògic en el cas dels centres públics?
6. Quina creus que és la millor manera de posar en pràctica aquests recursos didàctics?
7. D'altra banda, quins són els principals signes d'alerta per detectar que un alumne d'educació primària està passant per un procés de dol?
8. Quines actuacions ens poden fer pensar que l'alumne passa per un procés de dol patològic?

9. L'assistència als funerals i rituals per acomiadar-se del difunt, són beneficioses per alleugerir el sentiment de pèrdua? Hi ha altres actuacions que poden ajudar a alleugerir els sentiments de pèrdua?
10. Quin paper juga la família en el procés de dol de l'infant?
11. Com ha d'actuar la comunitat educativa quan es produeix la mort d'una persona vinculada amb l'escola?
12. Qui és la persona més indicada, després de la família, per comunicar la notícia a l'alumne?
13. Com a professional formada en aquest tema, has viscut alguna experiència vinculada amb la mort i els infants? Com vas actuar?

Annex 2: Proposta d'activitats per abordar la pedagogia de la mort a Educació Primària

En aquest apartat es presenten un conjunt de quinze activitats dirigides als docents i als alumnes d'Educació Primària, concretament, cinc per a cada cicle educatiu. D'aquesta manera, les estratègies pedagògiques emprades permeten l'ús de diferents instruments adaptats a l'estadi evolutiu dels infants, quelcom que afavoreix un diàleg que potencia la reflexió de la finitud des de la sensibilitat i la quotidianitat. L'objectiu principal que perseguim és la comprensió de la mort a través de la construcció d'un significat basat en la naturalitat, la irreversibilitat i la universalitat. Els recursos exposats faciliten l'adquisició d'eines per afrontar les pèrdues mitjançant una pedagogia preventiva i la gestió de les emocions que aquestes ens generen.

Com es pot observar a continuació, en primer lloc es mostren les activitats per cicle inicial, després les de cicle mitjà i, finalment, les de cicle superior. Com és primordial aplicar una metodologia basada en la finitud des de la transversalitat que comporta, es precisa la col·laboració de tots els membres de la comunitat educativa i l'elaboració d'un projecte que garanteixi la continuïtat dels aprenentatges.

Activitat
L'enterrament

Durada	Espai	Cicle	Material
1 sessió	Aula	Inicial	Conte
Objectius			
<ul style="list-style-type: none"> - Expressar experiències personals relacionades amb el passat i el present - Mostar interès per dialogar sobre vivències vinculades a la mort - Identificar les emocions sorgides de la finitud segons cada cultura 			
Descripció de l'activitat			
<p>L'activitat comença amb la lectura i visualització d'un llibre d'imatges, anomenat <i>L'enterrament</i> de les autores Roser Capdevila i Maria Agnès Gaudart, on s'està celebrant el funeral d'una àvia. És un conte senzill que ens permet encetar una conversa amb els infants i detectar quins són els seus coneixements previs sobre la finitud. Al llarg de l'explicació de la història, anirem fent preguntes als alumnes perquè intervinguin i vagin comprenent la trama.</p> <p>Un dels aspectes a tenir presents durant el conte, són les expressions facials dels personatges. Hem de fer que els infants reflexionin sobre el perquè de la tristor i la pena que mostren els protagonistes. De la mateixa manera, podem anar exposant reaccions contràries per diferenciar-les; com per exemple la felicitat, l'enuig o la sorpresa, entre d'altres. Arran d'aquestes observacions, és important que els alumnes puguin pensar en situacions en què han plorat o han sentit tristesa i puguin reconèixer perquè experimentaven aquest sentiment.</p> <p>Un cop finalitzada la lectura, posarem en comú aspectes més concrets del llibre que els faran pensar en situacions personals que ells també hagin pogut viure. A més a més, iniciarem una recerca sobre els enterraments per conèixer si es celebren de la mateixa manera a tots els països, alhora que ho vinculem amb les emocions, els rituals i les cultures.</p> <p>Hi ha la possibilitat de què a algun alumne se li hagi mort un familiar, per tant, podem convidar-los a que expressin als seus companys com es van sentir, que en van pensar i que van fer. També ens podem trobar amb infants que hagin presenciat un enterrament o que hagin anat a un cementiri, els quals poden explicar que en recorden i com van viure l'experiència.</p>			
Autoria			

Nota: Adaptat de *Del viure i del morir: Propostes per acostar-nos a l'experiència de la finitud*, (p.22), per A. Nolla, 2008, Barcelona: Rosa Sensat.

Conte: Capdevila, R., & Gaudrat, M. A. (1987). *L'enterrament*. Barcelona: La Galera.

Activitat			
El xiprer del cementiri			
Durada	Espai	Cicle	Material
1 sessió	Aula	Inicial	Material d'escriptura i folis
Objectius			
<ul style="list-style-type: none">- Identificar les característiques físiques i simbòliques del xiprer- Recordar fets de la pròpia vida i vincular-los amb un relat- Inventar una narració amb característiques dels cementiris			
Descripció de l'activitat			
<p>Iniciem la sessió amb la lectura del poema <i>El xiprer del cementiri</i> de l'autora Gloria Fuertes, de forma individual o col·lectiva. Aquest ens farà reflexionar amb els infants sobre una de les característiques principals dels cementiris, els xiprers, els quals tenen un significat simbòlic entorn la mort. Segons la mitologia, aquest arbre ajudava a les ànimes dels difunts a arribar al cel gràcies a la seva forma ascendent.</p> <p>Un cop es conclouï la lectura i la reflexió conjunta posterior sobre el que els alumnes han entès del poema, els incitarem a què busquin imatges reals per observar detingudament com són els xiprers. Tot seguit, poden fer-ne un dibuix i una petita descripció que exposi com és la seva forma, tronc, fulles, fruits, alçada i qualsevol altre aspecte que hagi despertat la seva curiositat.</p> <p>Finalment, arran dels nous aprenentatges adquirits, hauran d'inventar un conte propi. El protagonista de la història haurà de ser un xiprer que es troba en un cementiri. Quan tots els alumnes l'hagin escrit, l'hauran de compartir en veu alta amb els seus companys per tal que uns s'enriqueixin dels relats dels altres.</p> <p>En aquesta activitat, els infants poden expressar els seus dubtes sobre els cementiris o el vincle que aquests tenen amb la mort i resoldre'ls gràcies a la recerca. Les aportacions que</p>			

facin els alumnes, seran importants per tal que puguin escriure les narracions a través de la pròpia experiència i fets quotidians que puguin estar relacionats o no amb la pèrdua.

Autoria

Nota: Adaptat de *Del viure i del morir: Propostes per acostar-nos a l'experiència de la finitud*, (p.35), per A. Nolla, 2008, Barcelona: Rosa Sensat.

Poema: Fuertes, G. (1976). *Obras incompletas*. Madrid: Catedra.

Activitat

El fil de la meva vida

Durada	Espai	Cicle	Material
3 sessions	Aula	Inicial	Pel·lícula, material plàstic i fotografies

Objectius

- Comprendre la moralina d'una pel·lícula que implica una pèrdua
- Narrar experiències personals des d'una vessant plàstica
- Compartir amb els altres els propis sentiments i emocions

Descripció de l'activitat

Als contes i pel·lícules clàssiques, sovint, podem trobar-nos amb personatges que han crescut amb la pèrdua d'un progenitor. En aquesta activitat visionarem la famosa producció de Disney, *El Rei Lleó*, la qual està basada en les aventures d'en Simba, un petit lleó que és injustament acusat d'haver matat al seu pare, quelcom que l'obliga a exiliar-se. Quan es fa gran, torna amb la seva manada per recuperar el tron i aclarir la veritat sobre els fets succeïts. Reflexionarem amb els infants sobre la moralina de la història, la qual ens ensenya que encara que una persona hagi mort, sempre perdurarà en el nostre record gràcies al que vàrem compartir en vida. Un cop els alumnes hagin pogut expressar els seus sentiments i opinions respecte de la pel·lícula o altres moments que vinculin amb la seva vida quotidiana, introduïrem una activitat que hi estigui relacionada.

Proposarem als infants realitzar un treball plàstic anomenat "*El fil de la meva vida*". Consisteix en què cada alumne plasmi els moments més importants de la seva vida combinant diferents materials amb la narració d'experiències i emocions. Hauran d'identificar moments que hagin viscut amb les persones del seu entorn més proper, per tant, podem recomanar que portin fotografies dels seus familiars o amics i estableixin un

eix cronològic formant una història personal. L'adult pot ajudar-los a anar destriant aquests moments importants, sempre tenint en compte l'elecció de l'infant. Una tria possible seria: el seu propi naixement, el naixement d'un germà o germana, la mort d'un familiar, els nadals en família, algun aniversari o conèixer un amic a l'escola, entre d'altres. Un cop l'hagin enllestit, hauran de compartir la tasca i les imatges amb els companys de l'aula per comentar que és el que els ha inspirat per escollir els moments exposats. Amb aquesta activitat, volem que entenguin la importància de valorar el que vivim amb les persones que estimem perquè ens fan créixer i ens enriqueixen, quelcom que serà l'herència que ens deixin quan ja no hi siguin.

Autoria

Nota: Adaptat de *El procés de dol*, per A. Miret & N. Ballesteros, 2018, Barcelona: Prisma.

Pel·lícula: Hahn, D. (productor), Allers, R., & Minkoff, R. (directores). (1994). *El Rey León*. Estados Unidos: Walt Disney Feature Animation.

Activitat

El cicle de la vida

Durada	Espai	Cicle	Material
1 trimestre	Aula	Inicial	Cançó, material d'observació i escriptura

Objectius

- Identificar les diferents fases del cicle de la vida i les funcions vitals
- Conèixer les fases evolutives d'un cuc de seda a través de l'observació directa
- Reflexionar sobre la mort com una funció vital dels éssers vius

Descripció de l'activitat

Recuperant la pel·lícula de la proposta anterior, podem observar com s'explica el delicat equilibri del cicle vital; naixem, creixem, ens desenvolupem i morim. A més a més, realitzem tres funcions vitals que són; la nutrició, la relació i la reproducció. Ara, tindrem l'oportunitat d'emfatitzar en el cicle i les funcions vitals dels éssers vius a través de la cançó inicial *El ciclo sin fin* de Tim Rice. Per tal d'analitzar la lletra de la música detingudament, la imprimirem i la llegirem entre tots. D'aquesta manera, detectarem quins són els moments clau del cicle vital i els definirem.

Tot seguit, podem animar a l'alumnat a tenir cucs de seda a l'aula. Els infants hauran de buscar informació a internet, al diccionari o en llibres específics. Gràcies a la recerca, podran conèixer que són uns insectes que evolucionen al llarg de la seva vida, passant d'eruga a papallona. Tenint aquest animal a la classe, podran observar com les eruges fan un capoll amb el seu propi fil de seda, fins que el trenquen i tornen a sortir convertits en papallona.

Entre tots els alumnes, anirem escrivint un diari d'observació on anotarem els dubtes que vagin sorgint i els nous aprenentatges. Així doncs, disposarem un terrari per posar-hi els cucs i anirem determinant tots junts que necessitem per a cuidar-los i observar-los. Per exemple, és possible que necessitem lupes per mirar-los en detall o altres objectes que ens serveixin per estudiar el seu comportament. És important investigar quin menjar els haurem de donar i anar-ho comprovant amb la pròpia experiència.

Finalment, en el cas del cicle vital dels cucs de seda, podrem identificar que té quatre fases; ou, eruga, crisàlide i papallona. A més, podran reconèixer les funcions vitals quan es nodreixen menjant fulles de morera i quan es reproduïxen ponent ous a l'edat adulta. Durant l'observació hi ha la possibilitat de què algun cuc o papallona mori, quelcom que haurem d'afrontar com una funció vital més i com un aprenentatge que ens obre les portes a fer noves reflexions amb els infants.

Autoria

Cançó: John, E., & Rice, T. (1994). El ciclo sin fin. El Rey León. [Medio de grabación: Casete]. Estados Unidos: Walt Disney Records.

Activitat

El mural de les pèrdues

Durada	Espai	Cicle	Material
3 trimestres	Aula	Inicial	Material plàstic, d'escriptura i fotografies

Objectius

- Narrar experiències personals des d'una vessant plàstica
- Compartir amb els altres els propis sentiments i emocions
- Mostrar empatia vers les pèrdues dels companys

Descripció de l'activitat

L'activitat consisteix en elaborar un mural de les pèrdues per seguir recordant els éssers estimats que han mort o quelcom que trobin a faltar els alumnes. És una proposta que podem introduir poc després d'haver iniciat el curs i fer que perduri al llarg de l'etapa escolar per tal que els infants puguin anar afegint fotografies, dibuixos o escrits sobre qualsevol circumstància on hagin sentit una pèrdua.

Seria ideal, que el mural anés acompanyant als alumnes al llarg de la seva trajectòria de primària perquè hi vegin una continuïtat i vagin naturalitzant les pèrdues. Això farà que les tinguin presents però que també tinguin la capacitat d'expressar-se obertament quan les pateixen, compartint amb els altres els sentiments o emocions que aquests fets els evoquen. Quan aconseguim parlar de la finitud, contribuïm a trencar el tabú i a què siguin els mateixos alumnes qui vulguin parlar-hi per resoldre els seus dubtes.

Segurament, podrem veure com els infants tindran la iniciativa d'incorporar les seves experiències personals al mural. Hi ha alumnes que els hi costarà més expressar els seus records i per tant, els hem de donar l'oportunitat de fer-ho a través de materials plàstics o l'escriptura.

Quan estiguin preparats per parlar sobre aquestes pèrdues, els hem de proposar que les expliquin als companys. Aquesta posada en comú donarà pas a un suport entre iguals i permetrà treballar l'empatia dins el grup classe.

Activitat			
El món dels colors			
Durada	Espai	Cicle	Material
1 sessió	Aula	Mitjà	Conte i material plàstic
Objectius			
<ul style="list-style-type: none"> - Mostar interès per dialogar sobre vivències vinculades a la mort - Identificar les emocions sorgides del procés de dol - Narrar experiències de finitud des d'una vessant plàstica 			
Descripció de l'activitat			
Iniciarem l'activitat amb la lectura del conte <i>El camí de la Lua</i> de l'autor Xevi Victori. Aquest ens recorda quin és el procés de dol pel qual passen les persones que acaben de patir una			

pèrdua i les diferents emocions que van sorgint, com diferents etapes que han d'anar superant per poder-se acomiadar i seguir amb les seves vides.

Al llarg de la lectura, els infants hauran d'anar identificant els diferents sentiments que experimenta la protagonista. La Lua, en un inici se sent trista, enfadada i malhumorada produint-li una sensació de foscor profunda. Aquests sentiments es van desglossant en diferents emocions, les quals va afrontant al llarg del procés de dol: la incertesa que li produeix la por a perdre a altres persones, com la seva mare o els seus amics, després tot li molesta, està enfadada i cansada perquè troba a faltar al pare. Posteriorment l'envaeix un sentiment de culpa que la fa dubtar sobre si és culpa seva que el pare es morís. En tot aquest camí l'acompanya la tristesa i no sap el que li passa, fins que la mare l'ajuda a comprendre que cal parlar amb les persones que estima i compartir els records que té d'aquells que han mort.

En acabar la història, la protagonista arriba al món dels colors però per fer-ho ha hagut de passar per etapes molt fosques. Un cop hem reflexionat sobre les diferents emocions i sentiments que viu la Lua, les anotarem per repartir-les en grups d'alumnes. Tanmateix, cada grup s'encarregarà de plasmar en un mateix mural l'emoció o sentiment que li pertoqui, fent referència al conte. Els colors i el material plàstic són un element important per poder plasmar la idea que tinguin els infants i com els vinculen amb el que explica la història.

Finalment, en el mural s'han de poder visualitzar el procés que experimenta la protagonista al llarg del relat i com ha arribat a superar-lo amb l'ajuda de la seva família.

Autoria

Conte: Victori, X. (2014). *El camí de la Lua*. Vic: AVES.

Activitat

A l'altra banda del camí

Durada	Espai	Cicle	Material
2 sessions	Aula	Mitjà	Material d'escriptura i pissarra digital

Objectius

- Analitzar el contingut d'un poema basat en la finitud
- Adquirir vocabulari específic sobre la mort

- Inventar una narració relacionada amb la mort i tot allò que l'envolta

Descripció de l'activitat

Iniciem la sessió amb la lectura del poema *A l'altra banda del camí* de l'autor Charles Péguy, de forma individual. Es pot posar una música tranquil·la de fons si es desitja, però que no dispersi l'atenció. Tanmateix, podem tornar-lo a llegir en veu alta gràcies a la participació d'algun alumne que el vulgui recitar.

El vers ens recorda que no hem de viure la mort des de la tristesa perquè no és el final. Si seguim pensant en les persones que ens deixen, a través dels records que vam crear al llarg de la vida, sempre perdurarà el que sentim per elles.

Tot seguit, per petits grups, els alumnes hauran de determinar quin és el propòsit de l'autor i expressar la seva opinió personal sobre el poema. Aquesta informació quedarà recollida en una breu presentació digital que després hauran d'exposar davant els companys, per escoltar i contrastar les idees de cada grup.

Finalment, animarem als infants a què escriguin el seu propi poema o una endevinalla que descrigui la mort o alguna de les seves característiques. Cal indicar-los que poden fer comparacions, utilitzar metàfores, plantejar preguntes o fer servir jocs de paraules. També podem fer una recollida de frases fetes relacionades amb la mort, per tal que les facin servir en els seus relats; estirar la pota, anar-se'n a l'altre barri o tenir els dies comptats. Així mateix, si ho necessiten, podem fer un llistat de paraules que puguin emprar com difunt, cementiri o esquela, definint el seu significat a través d'un diccionari i les aportacions que vagin sorgint a l'aula.

Autoria

Nota: Adaptat de *Del viure i del morir: Propostes per acostar-nos a l'experiència de la finitud*, (p.64), per A. Nolla, 2008, Barcelona: Rosa Sensat.

Poema: Péguy, C. (1996). *A l'altra banda del camí*. Recuperat a: <http://www.charlespeguy.fr/news/30>

Activitat

La cultura de la mort

Durada	Espai	Cicle	Material
3 sessions	Aula	Mitjà	Pel·lícula i ordinadors

Objectius
<ul style="list-style-type: none"> - Comprendre la moralina d'una pel·lícula que implica una pèrdua - Conèixer diferents tradicions entorn la mort - Identificar els simbolismes de la finitud segons cada cultura i religió
Descripció de l'activitat
<p>En aquesta ocasió visionarem la pel·lícula de Disney que rep el nom de <i>Coco</i>. L'argument està basat en un infant que vol convertir-se en músic, però la seva família li prohibeix. A causa d'una cadena d'esdeveniments misteriosos, acaba dins el món dels morts on descobreix la veritable història dels seus avantpassats. Observant les característiques de la producció, podem identificar que està inspirada en la celebració tradicional mexicana coneguda com a Dia dels morts.</p> <p>Durant el visionat es mostra una apreciació feliç i acolorida de la finitud, exhibint una connexió entre els difunts i els vius a través dels records, ja que depenen d'aquests per seguir existint. Mentre els alumnes vegin la pel·lícula, els demanarem que es fixin en com la cultura mexicana viu la mort, més enllà de la universalitat del concepte com a tal.</p> <p>Posteriorment, els animarem a que facin una recerca sobre diferents tradicions culturals i religioses al voltant de la mort arreu del món. Aquesta investigació la faran en petits grups, per tal que cadascun triï una visió diferent de la mortalitat, quelcom que ens permetrà conèixer una percepció més ampla de la finitud. Quan finalitzin la recerca, hauran de compartir els nous aprenentatges amb els companys de l'aula. Ho faran a través de l'aplicació en línia anomenada <i>Mentimeter</i>, la qual permet l'elaboració de qüestionaris, preguntes, imatges i gràfiques gràcies a les respostes dels usuaris. És a dir, primer els membres del grup introduiran les preguntes, qüestions o fotografies que vulguin ensenyar als companys i ells hauran de respondre-les. Activitats com aquestes potencien la participació de l'alumnat en l'adquisició de coneixements des d'un posicionament crític i garanteixen l'apoderament.</p> <p>A més a més, el dia de la presentació, cada grup haurà de portar objectes simbòlics que estiguin vinculats amb la definició de la mort que exposaran. En el cas de la pel·lícula que hauran vist, apareix una flor groga molt representativa pels mexicans, la flor de cempasúchil, així com les veles que indiquen el camí que han de seguir els difunts.</p> <p>Així doncs, es tracta d'entendre que a tots ens afecten les pèrdues però que les hem d'acceptar perquè és una fase més del cicle de la vida i, per tant, és natural.</p>

Autoria
Pel·lícula: Anderson, D. (productor) & Unkrich, L. (director). (2017). Coco. Estats Units: Walt Disney Feature Animation.

Activitat			
Les necròpolis			
Durada	Espai	Cicle	Material
2 sessions	Aula	Mitjà	Material d'escriptura i ordinadors

Objectius
<ul style="list-style-type: none"> - Mostar interès per conèixer les característiques que envolten les necròpolis - Conèixer esdeveniments històrics vinculats a la mort i la seva evolució - Investigar les diferents maneres de vetllar els morts

Descripció de l'activitat
<p>La present activitat consisteix en fer una excursió a una necròpoli propera. Aquestes eren els antics cementiris pertanyents a les grans ciutats, on s'enterraven els difunts de qualsevol religió. En el cas de Barcelona, trobem una necròpoli romana a la plaça de la Vila de Madrid. Segons el Museu d'Història de Barcelona (2014), a l'època dels romans, aquesta zona quedava fora del recinte de la ciutat perquè consideraven que no era un espai pels morts. Les tombes estan disposades de tal manera que formen un camí, per tal que la gent hagués de passar pel costat dels morts i dedicar-los un record.</p> <p>Durant la visita, els alumnes coneixeran esdeveniments històrics que ens indiquen l'evolució d'una circumstància universal, és a dir, la mort i tot allò que la condiona. El mateix museu proporciona diferents fonts històriques per comprendre les accions humanes i la manera que tenen les civilitzacions per organitzar-se socialment entorn la finitud. A més a més, els demanarem que es fixin en com enterraven als ciutadans durant l'època de la necròpoli i que facin les seves comparacions amb l'actualitat.</p> <p>Un cop retornem a l'aula, conversarem conjuntament per reflexionar sobre el que hem après durant la visita i els proposarem fer una recerca sobre les diferents maneres de vetllar els morts, encaminant-los a adonar-se que l'enterrament no és l'única possibilitat existent perquè també existeix la incineració. Aquesta última ens permet la possibilitat d'acabar la cerimònia al cementiri però també d'espargir les cendres en qualsevol altre lloc que vulgui</p>

la família o el difunt. Els funerals permeten entendre la realitat d'una pèrdua i sentir l'acompanyament del nostre entorn social.

La cerca pot començar a partir d'imatges que el docent porti a l'aula on apareguin urnes, taüts o paisatges concrets, entre d'altres. Per comprendre per a què serveix cadascun dels objectes o que simbolitzen els espais de les fotografies, indagaran a internet o llibres especialitzats.

Aquesta activitat la poden fer en petits grups per tal que cadascun esculli un element a investigar i així puguin explicar-lo als seus companys amb una presentació. Durant aquesta, poden explicar experiències personals al voltant dels rituals o cerimònies que hagin experimentat a causa de les pèrdues que puguin haver patit.

Autoria

Museu d'Història de Barcelona. (2014). *Camins i necròpolis al voltant de Barcino*. Recuperat a: <https://ajuntament.barcelona.cat/museuhistoria/es/camins-i-necropolis-al-voltant-de-barcino>

Activitat

L'homenatge

Durada	Espai	Cicle	Material
1 sessió	Aula	Mitjà	Cançó i material plàstic

Objectius

- Expressar els propis sentiments i emocions
- Narrar experiències personals des d'una vessant plàstica
- Compartir experiències vers les pèrdues

Descripció de l'activitat

Començarem la sessió escoltant la cançó *Mi lamento* de l'artista Dani Martín. L'autor la va escriure en homenatge al record de la seva germana, la qual va morir molt jove. En aquesta li relata el seu amor i destaca els moments que van viure junts.

Tanmateix, es tracta d'iniciar un diàleg per saber com els alumnes s'han sentit en escoltar la lletra de la cançó i quines sensacions han experimentat. Hem de convidar-los a explicar les seves pròpies històries vinculades amb les pèrdues o amb experiències que hagin pogut

ser doloroses per a ells. Expressar com van viure i superar certes circumstàncies lligades a les pèrdues, permetrà als companys empatitzar i adquirir estratègies per fer front a situacions futures similars.

Posteriorment a haver escoltat l'àudio, reflexionarem amb els alumnes sobre que els agradaria dir als seus éssers estimats, si sabessin que no els podrien tornar a veure, o quin homenatge li voldrien fer a alguna persona que ja no està present a les seves vides. Tot seguit, proporcionarem als infants diferents materials perquè plasmin els seus sentiments i pensaments a través de l'expressió plàstica. Poden fer un dibuix, una figura amb plastilina, flors amb feltre o qualsevol altra manualitat que els resulti significativa per a ells.

Un cop enllestits tots els homenatges, podrem fer una exposició al passadís de l'escola perquè els familiars i companys puguin admirar-los.

Autoria

Cançó: Martín, D. (2010). Mi lamento. Pequeño. [Medio de grabación: disco compacto]. Madrid: Sony Music Entertainment España.

Activitat

Els cementiris

Durada	Espai	Cicle	Material
2 sessions	Aula	Superior	Material d'escriptura

Objectius

- Reflexionar sobre les emocions i sentiments que els produeix el cementiri
- Mostar interès per conèixer les característiques que envolten els cementiris
- Afavorir la comprensió de les emocions i els sentiments vers la mort

Descripció de l'activitat

Com a activitat inicial, cada alumne haurà d'elaborar una silueta amb forma de persona. Tot seguit, el docent els demanarà que reflexionin sobre que senten quan els parlen sobre els cementiris i ho hauran d'escriure dins la silueta. Poden referir-se a pors, emocions, sentiments o idees que hagin experimentat en estar allà o en pensar-hi. Tot seguit, se'ls demanarà que guardin el que han escrit en una capsa.

Un cop hàgim posat als alumnes en context, farem una excursió al cementiri que quedi més a prop del centre educatiu. És una manera de trencar el tabú i abordar obertament els dubtes. Durant l'excursió podem donar unes consignes als infants per tal de motivar-los i que investiguin: l'any de construcció del cementiri, a qui pertany, de qui depèn el manteniment, quantes persones hi ha enterrades i quantes se n'enterren cada any. A més a més, cal observar com són les tombes, les inscripcions i els epitafis, així com altres simbolismes que els cridin l'atenció.

De tornada al centre, recuperarem la capsa amb els escrits que hauran redactat prèviament a la visita i hauran d'explicar les impressions que han tingut sobre el cementiri. Cada alumne tornarà a agafar la silueta que havia dibuixat i llegirà en veu alta el que hi havia posat. Es tracta de raonar si el que sentien vers els cementiris era fruit de la desconexió o si ho segueixen mantenint. Per tant, no hauran de fer una simple descripció del que han vist sinó que hauran d'intentar expressar les sensacions, pensaments i emocions que van experimentar mentre passejaven pel cementiri. En el cas que deliberin que les seves idees eren infundades, podrem retirar la silueta de la capsa. En canvi, si l'alumne considera que les seves pors o sentiments segueixen apareixent per aquesta qüestió, el tornarem a guardar a la capsa per anar-ho treballant amb altres dinàmiques que permetin als infants visualitzar la mort des d'una vessant de naturalitat i no amb angoixa.

Autoria

Nota: Adaptat de *Del viure i del morir: Propostes per acostar-nos a l'experiència de la finitud*, (p.88), per A. Nolla, 2008, Barcelona: Rosa Sensat.

Activitat

L'epitafi

Durada	Espai	Cicle	Material
1 sessió	Aula	Superior	Material d'escriptura

Objectius

- Analitzar el contingut d'un poema basat en la finitud
- Conèixer el significat dels epitafis
- Inventar una narració relacionada amb la mort i tot allò que l'envolta

Descripció de l'activitat

Iniciem la sessió amb la lectura del poema *Para ti que ya no estás* de l'autor Defreds, individualment. Aquest ens parla de com perduren els records quan patim la pèrdua d'un ésser estimat. El que vivim amb les persones del nostre entorn, farà que les puguem mantenir vives en la nostra memòria i seguir experimentant sentiment cap a elles.

Els poemes poden ser homenatges per commemorar alguna persona que ha mort, quelcom que podem observar amb la lectura del relat anterior i vincular-ho amb els epitafis. Les inscripcions a les làpides, anomenades epitafis, ens recorden algun esdeveniment destacable que va succeir a la vida del difunt.

Quan els alumnes coneguin el seu significat, els proposarem que redactin un epitafi que estigui relacionat amb el tema de la lectura del poema. Poden escriure'l pensant en qualsevol persona o dedicar-li a un ésser estimat que ja hagi mort.

Finalment, qui ho desitgi, podrà compartir-ho amb els seus companys i explicar-los quina reflexió fan respecte a la frase o redactat escollit.

Autoria

Poema: Gomez, J. A. (2017). *1775 calles*. Madrid: Mueve tu lengua.

Activitat

La nit estrellada

Durada	Espai	Cicle	Material
2 sessions	Aula	Superior	Material plàstic i pissarra digital

Objectius

- Reflexionar sobre la mort a partir d'una obra d'art
- Expressar els propis sentiments i emocions
- Narrar experiències de finitud des d'una vessant plàstica

Descripció de l'activitat

En aquesta sessió projectarem, a través d'una eina tecnològica, l'obra d'art anomenada *La nit estrellada* del pintor Vicent Van Gogh. Hi ha diverses interpretacions entorn la il·lustració, però deixarem que els alumnes en facin les seves. En el quadre apareixen diferents elements que podem relacionar amb la mort; com els xiprers, l'església o els estels. Tanmateix, l'autor va patir un desenllaç tràgic al final de la seva vida, per tant, els

alumnes hauran de fer una recerca sobre la seva trajectòria personal i artística per comprendre millor la simbologia de les seves obres.

L'art ens dóna l'oportunitat de reflexionar sobre diferents temàtiques, en aquest cas, l'objectiu és establir una connexió amb la mort. Inicialment, els convidarem a conversar perquè expressin que els fa pensar i sentir el quadre. Després, hauran d'analitzar amb més profunditat la peça a través d'una fitxa tècnica que els permeti plasmar la seva recerca, basant-nos en una explicació raonada del títol, l'autor, la tècnica emprada i el significat que l'artista intenta expressar amb la il·lustració.

Una vegada hagin fet el recull d'aquesta informació, els demanarem que s'imaginin que són artistes i que han d'elaborar el seu propi quadre, on es faci una representació de la mort. Primer, han de pensar com poder simbolitzar la finitud segons les idees que tingui cadascú i fer un esbós de l'obra. Tot seguit, el docent proporcionarà materials plàstics similars als de l'obra perquè puguin desenvolupar la seva.

Finalment poden fer una exposició a l'aula o als passadissos amb un breu escrit al costat, en el qual es descriu el que representa l'obra i, per tant, el concepte que té cada alumne de la mort.

Autoria

Quadre: Van Gogh, V. (1889). La noche estrellada [Pintura]. Nueva York, Museo de Arte Moderno.

Activitat

El genograma

Durada	Espai	Cicle	Material
2 sessions	Aula	Superior	Material d'escriptura

Objectius

- Conèixer la història familiar d'un mateix
- Expressar anècdotes personals i les emocions que els evoca
- Mostrar empatia per les experiències de pèrdua dels companys

Descripció de l'activitat

L'activitat consisteix en explicar als alumnes com es realitza un arbre genealògic, aportant una plantilla en paper per a cadascun o dibuixant-ho a la pissarra. Els genogrames ens proporcionen informació sobre els membres d'una família i les seves relacions, per tant, normalment es recomana fer una estructura basada en tres o quatre generacions.

És possible que els infants hagin de preguntar a les seves famílies sobre els seus avantpassats, per tal que no només en sàpiguen el nom sinó que també coneguin quina professió tenien o quan van néixer. Per tal de poder diferenciar entre els parents que estan vius i els que no, s'ha de posar una creu sobre el nom de la persona que ha mort, indicant la data d'inici de vida a l'esquerra i la de final a la dreta.

Posteriorment, hauran de fer l'exposició del genograma a partir d'anècdotes relacionades amb els seus familiars. Durant aquesta presentació, podran portar fotografies o objectes que els recordin als difunts per tal que el relat sigui més pròxim.

Activitat			
Representació de la finitud			
Durada	Espai	Cicle	Material
3 sessions	Aula i sala polivalent	Superior	Material d'escriptura
Objectius			
<ul style="list-style-type: none"> - Analitzar el contingut d'una cançó basada en la mort - Representar la finitud a través d'un curtmetratge - Mostrar interès per debatre sobre circumstàncies vinculades a la mort 			
Descripció de l'activitat			
<p>Iniciem la sessió escoltant la cançó <i>Saraluna</i> del cantant Melendi. La peça musical s'expressa en forma de poema, el qual explica la vida de dues germanes bessones que van ser separades al néixer i que es retroben en una situació que comportarà la mort d'una d'elles.</p> <p>El docent repartirà als alumnes la lletra de la cançó perquè puguin analitzar-la amb més detall i no només d'oïda. Tot seguit, els proposarà que s'imaginin que són productors i guionistes perquè puguin representar la història musical en format audiovisual. Els infants s'hauran de posar d'acord per repartir-se els càrrecs: personatges del relat, director, productor, vestuari i càmera, entre d'altres que se'ls pugui ocórrer.</p>			

La cançó no té videoclip original de l'autor, però poden ajudar-se d'altres que n'hi ha penjats a les xarxes socials on es caracteritza el mateix curtmetratge.

És una ocasió perquè l'alumnat participi de forma activa en el descobriment del significat de la mort i les diferents maneres en què aquesta es pot produir, ja que un cop hagin finalitzat el vídeo i el visualitzin entre tots, podem tornar a reflexionar sobre la finitud. No sempre es produeix la mort per malaltia o accident, sinó que també hi ha altres possibilitats com el suïcidi. Així doncs, podem fer-los diferenciar entre la mort esperada i la mort sobtada, alhora que els podem fer raonar sobre si hi ha alguna manera de perdre la vida millor que d'altres. En qualsevol cas, podrien identificar quines característiques són imprescindibles per tenir una mort digna i fer un debat a l'aula.

Autoria

Cançó: Melendi, R. (2014). Saraluna. Un alumno más. [Medio de grabación: disco compacto]. Miami: Warner Music.